

„Csodálatos babák, játékok a nők”¹

foglalmaz Kosztolányi Dezső abban a job-
bára gyorsírással írt naplóban, melyben hol
Esti alakja, hol pedig az utcai lányok kerül-
nek elő, otthoni és kávéházi emlékfoslányokkal, va-
lamint (regény)ötletekkel fűszerezve. A kéjnők azon-
ban nemcsak a naplóban kapnak főszerepet, hanem
több szépirodalmi műben, valamint a levelezésben is.
A gyorsírástól följegyzésekben említett P. Irmárról meg-
tudhatjuk, hogy „ágyban feküdt, szőke feje a párnán
[...] aranyzöld szeme volt”; Vékony kisasszonyról pe-
dig azt, hogy „keze anyyira izgatott [ti. KD-t], hogy
majd megőrültem, mire hozzá fölértem. Később sár-
gára festette a haját.”² *A sárgahajú nő* (első, kézírás-
os változatban: *Pikáns, borzalmas zene*)³ című korai
Kosztolányi-versben a fentiekkel egybevágó sorokat is
olvashatunk: „A szeme zöld / s sárgára festi a haját. /
Ha rád tekint, megölt / e csillogó, színes agát, / e vil-
logó, bűvös agát.”⁴ A napló ugyan 1933–34-es kelte-
zéssel került be a köztudatba, azonban, ha a kézírás-
os anyagba (füzetbe) belelapozunk, láthatjuk, hogy
egészen különböző időpontokból származó, beragaszt-
ott papírdarabkákon is olvashatók följegyzések. Így
nem pusztán a megnevezett alkotói korszakban szü-
letett gondolatokról beszélhetünk, hanem annál több
esztendő termékéről.

Am nemcsak Kosztolányi verseiben találkozhatunk
kurtizán-motívumokkal, hanem például *A rossz baba
karrierje* című ifjúkori novellában is. A főszereplő baba
kezdetben az illedelmes jókislány sztereotípiáját tes-
tesíti meg, később aztán – a „vásott” rokonlány, Jo-
láncia érkezésével – átalakul. Eleinte még „egy kis ezüst
keresztet [viselt] a mellén”, majd Jolánka kreativitá-
sának köszönhetően, „szőkesége aranyfényében, kacér

fürtök, pikáns tincsek varázsában” tűnt föl, s „szeme
huncutul kacsintott”. A kis játékszer a családba kerü-
lésekor még az anya szigorú nevelési elveit tükrözte,
hisz „illedelmes baba volt, szerény és szemérmes, mint
egy iskolakönyvi olvasmány”.⁵ Ez a „jókislány” azon-
ban a szadizmust hozza elő az egyes szám első sze-
mélyű elbeszélőből, a kisfiúból, illetve annak öccsé-
ből. A babát ugyanis vaskalapáccsal akarják szétverni,
utána pedig összevisza taposni. Ezt az agressziót egy-
felől a hűg féltő gondoskodása provokálja ki, másfe-
lől a baba „önhitt és gögös” viselkedése. Nem nehéz
a babában a mindenkori nő képét és annak különbö-
ző, némileg leegyszerűsített aspektusait fölismernünk.
Az illedelmes jókislány, aki büszke és látszólag nem fi-
gyel a fiúkra, heves pusztítási vágyat ébreszt „udvarlói-
ban”. Mindez nemcsak a rombolási ösztön elszabadu-
lását jelzi, hanem erotikus töltettel is bír.

A másik birtoklásának a vágya, annak a bekebe-
lezésére tett kísérlet, illetve – a test uralásán keresz-
tül – a másik lelkének uralási vágya is megjelenik eb-
ben a szadisztikus gesztusban. Az „érzéketlen” nő,
aki nem méltatja figyelemre a fiúkat, ugyanis akadály
lesz, a sarjadozó férfi-büszkeség megélésének (az egó
kiteljesedésének) gátja – hisz emlékeztet a korlátozó
anya archetípusára is –, ezért pusztítani kell. E pon-
ton eszünkbe juthatnak azok a testfilozófiák is, ame-
lyek napjainkban egyre népszerűbbek. Sokan Sade
márkitól eredeztetik a jelenséget, akinek filozofikus
és egyben pornográf regényei az emberi testet állítot-
ták középpontba, illetve annak meggyalázását, de – ez-
zel ellentétben – a vágnak is hangot adott. „Sade-nál
a Másik test határainak lerombolása egyben a saját test
határainak lerombolása is, mely a testben – a szóban –

»váltak testté«, s mely az individuuum határainak megsértésére irányuló kísérlet is egyúttal. A testek és individuuumok határainak átlépése a tudatalatti határtalanságot is felfedte. A tudatalatti kérdésköre nem pusztán a freudi olvasatok lehetőségét veti fel, hanem az emberben tételezett Gonosz fogalmának kérdését is. [...] A Természet – melyet Sade egyetlen maga felett álló törvényként elismer – pusztulást és pusztítást kíván.”⁶

A baba másik arca tehát már sokkal szimpatikusabb lesz a fiúk számára. Ő ugyanis „a kurtizán”, akinek az a feladata (azért fizetik), hogy örömet adjon a férfiaknak. Az örömlány mindig rendelkezésre áll, így nem okoz kihívást a férfi-egó számára. Ugyanakkor a „rossz babában” benne van a lázadás öröme is, a konvenciók elleni tiltakozás vágya, és a szabadság megvalósulásának lehetősége. Az utcalány kényszerű cinkosává válik a férfiak: együtt lehet „bünt” elkövetni, s a tekintélyeket (itt főként a szülői – anyai! – tekintélyt) semmibe venni. A prostituált nem akar semmit, nem kényszerít illedelmes viselkedésre – mint a másik nő, az anya –, nem kell neki udvarolni. Egyszerűen csak adja magát, hagyja, hogy a férfi azt tegyen vele, amit akar. Az anya-figura (beleértve az anyai mintát követő jókislányokat is) azonban követel, előír, megfelelési kényszereket támaszt.

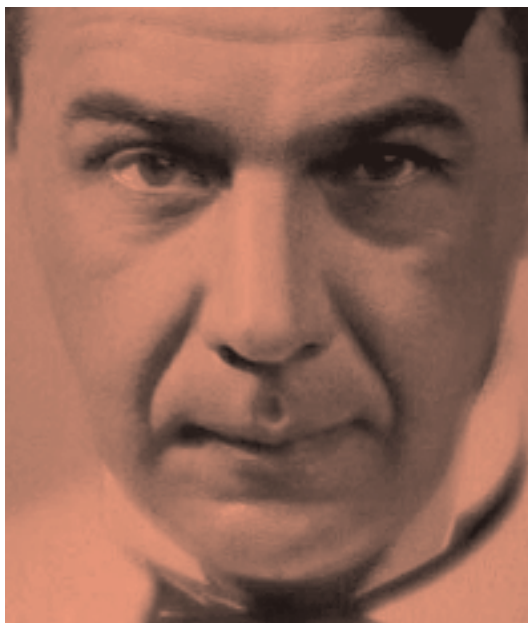
De Kosztolányi más műveiben is a nő e kétféle szerepkörével találkozhatunk: a kiszolgáltatott játékszerekkel, akik ugyanakkor a szabadságot és a lázadást is jelentik, valamint az anyafigurákkal. Előbbiek utcai lányok, cselédnők és pajkos kislányok („babák”) képében jelennek meg, utóbbiak pedig nagyságos asszonyokként és, persze, anyákként. Önálló akarral rendelkező, felnőtt és érett, önmagára reflektáló, árnyaltabb érzelmi világgal bíró („hús-vér”) nőket – akiknek nem az anyaság az elsődleges attribútuma – nem igazán találunk írásaiban. Az anyák is csak mint szigorú gondoskodók jutnak szóhoz; a női lélek behatódóbb ábrázolása, összetettségének bemutatása nélkül. A játék-nő (szabadság) és az anya-nő (kööttség és kötelezettség) két típusa is vagy megmarad mellékszereplőnek, vagy, ha főszereplővé is lépnek elő, akkor is beleragadnak a bábu-létbe: nem éreznek és nem gondolkodnak.

Kosztolányi egyik leghíresebb nőalakja, Édes Anna is csak bábként működik. Nincs belső története, nem tudunk meg semmit a vívódásairól, a személyiségéről. A hallgatása és a gyilkossága az, ami alapján következtethetünk jellemére és a lelkében dúló viharokra. Jancsi úrfival történt „kalandja” pedig női mivoltában teszi játékszerré. A fiatal világi lényegében házi lotyójaként kezeli Annát, aki kéznél is van, ingyen is van. Vele szemben nem kell a társadalmi konvenciókat betartania, nyugodtan lehet önmaga. Lehet kegyetlen vele, lehet gúnyos. Nincs szükség illedelmes udvarolásra, felesleges tiszteletkörükre. Amikor An-

na teherbe esik, azt is könnyen el lehet intézni: mindössze gyógyszert kell szerezni. Az, hogy ez Annának milyen fájdalmakat okoz, már nem érdekes számára. De nemcsak Jancsi úrfi – és, persze, a Vízny házaspár – nem törődik a cselédnő lelkével, hanem az elbeszélő sem tárgyalja külön. Nem tudunk meg semmit a szenvedéséről, amit egyrészt a fiú aljas viselkedése (visszaélt a lány kiszolgáltatottságával), másrészt a kikényszerített vetelés fizikai kínja okozott. Mindössze Moviszttertől hallunk szavakat a kiszolgáltatottságról, ám ez nem feltétlen a nő, sokkal inkább a cseléd kiszolgáltatottsága.⁷

A regényben szereplő másik nő, Víznyé a másik női prototípust, az anyafigurát testesíti meg, ám ebben a minőségében is csődöt mond: meghal a gyermeke, emiatt kegyetlenné és érzéketlenné válik. Nőisége sem feleségi (a „migrénes nagyságos asszony” sztereotip börtönében vergődik, gyomorhajos és idegbetegen), sem anyai mivoltában nem mutatkozhat meg. Ő jelenti a társadalmi elvárásoknak megfelelő nőalakot, aki a férfiban is a megfelelési kényszert erősíti. Víznyé – aki azonban „egészséges” – egyszerűen csak csalja, így próbálja kiélni „szabadságvágyát”: „Megint járt-járt a világban, a maga dolga után, a maga kalandjai után. Tudta róla, hogy csalja őt. Víznyé a kislány halála után szanatóriumba került, ott élt évekig, akkor hidegedett el iránta a férje, azóta csalta őt, udvariasan és finoman, de folytonosan csalta.” A miniszteri tanácsos egész élete ugyanis arról szól, hogy megfeleljen hivatali rangjának. Ezt tükrözi családi állapota (nős), illetve öltözködése is: „Galambszürke ruhát hordott, patyolatfehér inget, kifogástalan nyakkendő.”⁸ Víznyé, a „tisztességes asszony”, aki férje számára unalmas és idegesítő, elítéli a cselédnők szajhalkodásait. E gesztusában a féltékenység is közrejátszhat: a cselédnőkkel

ellenétben ő már nem tud kielégíteni egy férfit, vagy legalábbis nem úgy, ahogyan az megkívánná.

Egy másik regényben, a *Pacsirtában* a női főhős csak a kerettörténetben jelenik meg, az alaposabban megrajzolt női szerep inkább az anyáé. Ám Pacsirta szintén anyafigurának tekinthető, hiszen ő az, aki elvégzi a házimunkát, gondoskodik a családról. Mintha fordított szerepekről beszélnénk: Pacsirta nem lánya, hanem anyja lesz a szüleinek. A szülők pedig szót fogadnak neki, azonban mihelyt kiteszi a lábát, „rosszalkodni” kezdenek. Vajkayné ekkor válik (újra?) „nővé”, hiszen például az étteremben elkezdti figyelni a hősszerelmezt („Az asszony el volt ragadtatva. Csak leánykorában találkozott efféle tapintatos, kellemes fiatalemberekkel, azóta nem”), akit először még – berögzült prüdériája miatt – papnak hitt. A színházba menet végre fölveszi az egyetlen szép ruháját, s megjelenik benne a tetszeni vágyás. Férjével együtt ő is kinyílik, s kezdi végre nőként is élvezni az életet. Mikor azonban hazatér Pacsirta, Vajkayné vele együtt újra öregasszonnyá (öreglányá) válik, hiszen ismét rosszul lesz a vendéglői szagtól, „öregasszonyos katona-regulával” szól a lányához, s vele együtt pókhálósodik be („valami hamuszín köd borult rá, gyengéden, de el nem téphetőn, valami alig látható, vékony, de erős pókháló: az öregség, a közönyös, jóvátehetetlen vénység, mely már nem is fáj neki, hanem elfogadta, a leánya nevében. Amint álltak egymás mellett hárman, már hasonlítottak egymáshoz”). De Vajkay is keresztülmegy a pókhálósodás–férfiasodás–pókhálósodás folyamatán, így az ő „férfiasságáról” is árulkodik a vele egy háztartásban élő nő „nőisége” és kibontakozása. A regény konklúziója akár az is lehetne, hogy egy nő számára nincs igazi megoldás. Ha férjhez megy, ha nem, mindenképpen megkeseredik az élete. Anya és lánya egymás tükörképei

lesznek. Az egyedüli boldogságot egy nő számára talán a könnyűvérűség adhatja – Kosztolányi világában –, hiszen csak a gésát alakító színésznő („Ez a perszóna semmit sem szégyellt. Hosszan pihent egymáson a két száj, ette egymást, habzsolva a gyönyörűséget, tépdeseve a kéjt, melynek nem akart vége szakadni. Egyre izzóbbá, parázslóbbá vált az ölekezés”) és a Thurzó-lányok („Zelma, a nagyobbik olyan szecsessziós. Cigarettazik és nem visel fűzőt”) mutatnak alternatívát, a boldogtalanság és a hervadtság ellenében.

Az *Aranyáskány* Hildája ismét a „rossz lány” típusa lesz. Bűne, hogy szabad akar lenni, meri vállalni önmagát és a szerelmet. De hasonló alak Poppaea is, *A véres költő* egyik hősnője, Nero felesége. Ő is rendelkezik a felnőtt nő önálló akaratával, azonban a kurtizánszereptől ő sem menekül, sőt, még démonizálódik is. Nero mint férfi azonban – akárcsak a kisfiúk az említett novellában – őt is „rossz babának” nézi: „Szép vagy, – vall Nero elcsigázva – baba, fáradt, beteg baba. Azaz nem is vagy szép. Különös vagy.”¹⁰

Akadnak, akik egy-egy szerző írásainak olvastán az életrajz iránt kezdenek érdeklődni. John Batchelor például a mindenkori olvasó, az olvasott mű és a szerző életrajzának kapcsolatát így foglalja össze: „Elolvassuk a művet. Utána elolvassuk az életrajzot. Utána újra elolvassuk a művet és többet értünk meg belőle.”¹¹ Az átlagolvasó a mai napig így tesz, s az irodalomtudománynak felelőssége az is, hogy ha már egyszer a mindennapi ízlés kíváncsi a szerzőre is, akkor hiteles és megbízható életrajzot adjon a kezébe. Szerb Antal szintén elemzi a kérdést, *Az író és életrajza* című esszéjében: „az olvasót – vagy mondjuk az embert általában –, hiába, minden remek szellemtörténeti elemzésnél jobban érdekli kedves írójának magánélete. Lehet, hogy ez teljesen ostoba érzés, de az ember nem tud segíteni magán, mindig arra kíváncsi, hogy »mi igaz« abból az érdekes történetből, amelyet olvasott, »mennyire őszinte« az a költő, akinek verse megrendítette, szóval, tudományosabban kifejezve, ösztönösen keresi a mű élményalapját – s az irodalomtörténettől erre vonatkozó felvilágosításokat vár.”¹² Akármennyire is függetlenítették egyes irányzatok a szerzőtől a művet a 20. században, belénk van kódolva, hogy az alkotások mögött az *embert* is keressük. „Világossá vált, hogy a Szerző életben maradt, nem halt meg” – írja Nigel Hamilton az életrajz műfajának történetét taglaló könyvében.¹³

Mindezek fényében vessünk egy rövid pillantást Kosztolányi és a nők kapcsolatára! A műveiben előforduló sztereotípiákat vajon mennyiben befolyásolhatták személyes tapasztalatai? Első nagy szerelme, a Fecske-lány (Lányi Hedda) volt, aki mindössze 14 évesen (tehát még gyereklányként) mondhatta magát a költő kedvesének. Kiss Ferenc monográfiájában a dacos kislányt hol a rossz baba alakjával, hol Hildáéval, hol

Poppaeával hozza összefüggésbe, sőt, még a gésa alakjában is fölfedezni véli. A lány viselkedését Kiss szerint „megbosszúlja” Kosztolányi ezeken a nőalakokon, hisz Hedda végül elutasította a szerelmét: „»Madár vagy. Fecske. Könnyű fecske.« Heddáért rajongott így az ifjú költő. Igaz, Nero így folytatja: »Vagy karvaly. Éles csőrrel és körmökkel. Nem, más vagy. Gyümölcs vagy, rózsza vagy, gyümölcs vagy...« S ebben a folytatásban már teremtő könnyedséggel szerez magának érvényt az alapeszme: a madárkép megmarad, éppen csak a ragadozó tulajdonságok lépnek előtérbe, – ráhibázva ezzel Poppaea igazi lényére [...] a Hedda-szerelem csúfos tanulságait Kosztolányi az egész női nemre kiterjesztette.”¹⁴ Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy mialatt a kis Fecskelánynak Szabadkán kellett epedve várakozni szerelmére, addig Kosztolányi például Párizsban Madame Frou-Frou kegyeit kereste. Ahogy Csáth Gézának szóló, 1909. májusi levelében ír: „A Montmartre-on ültem, a Tabarin mulatóban. Egyedül és kétségbeesve. Nők táncoltak körülöttem. Paris legelőkelőbb táncosnői. Az egyik, Mme Frou Frou nagyon megtetszett [...] A villanylámpák alatt csókolóztunk. [...] Aztán egy éj. A nő megcsócsált, megmosott, végignyalt, rám köpött egy meleg gejrít, végül pedig kiköpött és újra szájába vett.”¹⁵ És ahogyan Heddának ír nem sokkal később, immár Budapestről: „nagyon szépen, munkásan élek [...] Munka közben sokszor – mindig! – bánt az a súlyos probléma, hogy nem változtatta-e meg a frizuráját?”¹⁶ Az már nem derül ki a levélből, hogy vajon frufruval látta-e viszont képzetében a szabadkai kislányt.

Kosztolányi feleségéről tudjuk, hogy színésznői karrierjét hagyta oda férje kedvéért. Több forrás tanúskodik arról, hogy Harmos Ilona nemcsak Kosztolányi lakhatási körülményeiről gondoskodott, hanem anyagi ügyeit is intézte, valamint „menedzsere” is volt. A fehérterror idején például ő ment ki tárgyalni Hatvanyhoz, hogy segítsenek Bécsben megjelentetni férje műveit, aki közben idehaza a *Pardon* rovat vezetőjeként tevékenykedett.¹⁷ De azokból a hangfelvételekből is kiderül, mennyire egyengette a háttérből férje karrierjét, amelyeken éppen az utolsó szerelem (egy szerető, aki fiatal férjes asszony volt), Radákovich Mária emlékezik vissza: „Kérdezte [ti. KD], hogy tudok-e a kiadókkal tárgyalni, és én mondtam, hogy tudok. Azt mondta, mert a feleségem nagyon jól tudott sáfárkodni a tehetségemmel. Ezekkel a szavakkal mondta, ez pontos volt. De mondtam, én nem tudom ezt csinálni. Azt mondta, akkor ezt úgy kell csinálni, mert egy pillanatra nem akar nélkülem lenni, amerre megy, el kell... mert autóval megyünk, taxival megyünk, és lenni a taxiban várom, és akkor ő... És egyszer el kellett neki valamiért a rádióba menni, és... Azt hiszem, pénzt kapott, igen. És akkor taxival mentünk, és megmondta, hogy így kellene máskor is várni rá, hogy-

ha összekerülünk. És akkor belegyömöszölte a pénzt a zsebébe, és mutatta, hogy nézd, milyen sok pénzt kaptam. És mondta, hogy nem fog spórolni. És akkor mondta, hogy ő még soha életében egy gázszámlát nem fizetett ki. És akkor fölhívott telefonon, és mondta, hogy »Mária, képzeld, kifizettem a gázszámlát.«”¹⁸ Harmos Ilona tehát inkább a gondoskodó anya-figura volt férje oldalán, amit az is alátámaszt, hogy Kosztolányi szexuális életét a családi otthonon kívül élte.¹⁹ A „nőt” az utcalányokban fedezte föl, legalábbis a házasság első éveinek lecsengése után, nem pedig anya-feleségében. A gondoskodó anya másik arca, a korlátozó, legerősebben a Radákovich-szerelem idején fog majd megmutatkozni.

Az utolsó szerelem története kissé romantikus színezetet kapott a szakirodalomban, főként azért, mert itt már a halálos beteg Kosztolányi vonzalmáról van szó. Radákovich Mária ismét a kislány-típust idézi föl, hiszen egyrészt jóval fiatalabb volt Kosztolányinál, másrészt még biológiai koránál is ifjabb volt lélekben. Mint ahogy erről ő maga is nyíltan vall: „Éretlen voltam. Nagyon éretlen voltam, igen. Teljesen éretlen. Nem is... Olyan voltam, mint egy tizen..., 35 évesen, mint egy tizenöt éves, tizenkét éves gyerek. Olyan éretlen voltam. De mert nem voltam buta. Ugye minden vizsgámat, mindig letettem, anélkül, hogy tanulnom kellett volna. [...] Viszont voltak dolgok, amik kimaradtak az életemből. Úgyhogy nem is sejtettem, hogy miből áll tulajdonképpen az egész élet. [Vargha Balázs:] És az erotika változatossága nem volt magának idegenszerű? [RM:] Nem. Nem volt előzőleg erotika az életemben.”²⁰ Azt, hogy vajon mivé fejlődött volna ez a kapcsolat, ha Kosztolányi életben marad, már nem fogjuk megtudni. Vajon Mária megmaradt volna játék-kislánynak, vagy felnőtt nővé érett volna, esetleg anya-szörnyeteggé változott volna? Mindenesetre Kosztolányi 1935-ben, a visegrádi üdülőben mintha elindult volna egy úton. Ám az is lehet, mégis menekülni akart, s inkább a halált választotta.²¹ A döntés helyett (egymásnak ellentmondó levelek, hol a feleségnek, hol a szeretőnek) – hogy vállalja-e az új érzelmet vagy sem –, e sorokat vetette papírra élete utolsó hónapjaiban: „Végül pedig meghalok. Hiába szenvedtem. Ez a fölháborító! / Pusztulni kellett volna hagyni. Vagy megölni / titokban. / De az akarat számít. Én akarom a pusztulást.”²²

Arany Zsuzsanna (Szombathely, 1976): irodalomtörténész, esszéista. Korábban a Kosztolányi Kritikai Kiadáshoz végzett filológiai alapmunkákat, jelenleg életrajzi kutatásokat folytat, s a műfaj elméletével foglalkozik. Kiadta Kosztolányi beszélgetőlapjait, tanulmánykötete jelent meg róla, illetve esztétikai kérdésekről (a Gonosz és a kettősségek) is közöl írásokat.

- 1 Írásom rövidített változatát közlöm.
- 2 Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Szerk. Réz Pál, Budapest, Osiris 1998, 843.
- 3 Fekete tintával írt autográf, magántulajdonban (Szerbia).
- 4 Kosztolányi Dezső: *A sárgahajú nő*. In — —: *Összes versei*. Szerk. Réz Pál, Budapest, Osiris 1997, 585.
- 5 Kosztolányi Dezső: *A rossz baba karrierje*. In — —: *Bolondok. Novellák*. Budapest, Athenaeum [1911], 54, 56.
- 6 Arany Zsuzsanna: *Ördögtrillák. Gonosz és Erotika az irodalomban*. Veszprém, Művészetek Háza 2004, 30.
- 7 Kosztolányi Radákovich Máriaának célzott rá, hogy Édes Anna és Jancsi úrfi esetének leírása életrajzi epizódra épül. Az esetről később Füst Milánnal is beszélgetett Mária. A következőket tudhatjuk meg a Vargha Balázsnak adott interjújából: „[VB:] És maga tudta, hogy az Édes Anna az azonos azzal a dajkával, akiről a vers szól, a Kosztolányi-vers szól, és hogy ez, ez Kosztolányi és a dajka között ez így volt? [RM:] Nem tudom elhinni, mikor nem beszélünk soha ketten róla. Odaadta a kezembe, hogy olvassam el. És hogy, talán evvel akarta, hogy tudomást vegyek róla. Milán mondta nekem. Hogy tudniillik ott volt a házban náluk egy dajka. És, és azt mondta, hogy olyan szépen viselkedett, mikor meglátta a ház előtt elmenve. Átment a Kosztolányi a másik oldalra, hogy ne kelljen elmennie a ház előtt. Mert ott házmesterné volt, a Máriaék házában, a szomszédban. És ott elment, és átment a másik oldalra a Kosztolányi. És akkor az volt, ott ment az, az Anna, Édes Anna nevű nem tudom, valaki. És azt mondta, hogy nem, ne menjen át a másik oldalra, tudok mindent, és legyen boldog, azt kívánom neked. Ennyit tudok. És ebből aztán én magamban próbáltam gondolni, és így elképzeltem ezt-azt-amazt, de nem sokat, mert nem akartam, túlságosan szép volt, hogy elrontsam én. Nekem ez visszatetsző volt. Nekem ez nagyon csúnya volt. És nem is tudom, tulajdonképpen Milának igazza volt [...] Mikor azt mondta, hogy nem szégyellem magam. [...] elolvastam az Édes Annát, és ugyanazt a rossz érzést éreztem [...] És bosszankodtam rajta, hát hogy jövök én hozzá, nem lehet. És másnap odamentem a könyvszekrényhez, és kinyitottam, itt nyílt ki, és lélegzetes M betű volt belekarcolva [...] És meg vagyok róla most is győződve, hogy a túlvilágról belekarcolta. [...] ha nem lett volna rövid az idő, beszélünk volna róla. Biztosan, mert így is akart velem beszélni róla. Én meg örülök, hogy nem beszélünk, hogy nem tudok semmit. És ez az M betű. . . . Most azóta vagyok nyugodt, mióta ezt az M betűt megláttam benne. Tudom, hogy nem volt igazam, és onnan, odaatról is visszajött” — Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. A felvételeket készítette: Vargha Balázs. PIM Hangtára, K03008.
- 8 Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Szerk. Veres András, Pozsony, Kalligram 2010, 81, 79.
- 9 Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*. Budapest, Osiris 2001, 44, 133, 56–57, 76.
- 10 Kosztolányi Dezső: *Nero, a véres költő*. S. a. r. Takács László, Pozsony, Kalligram 2012, 317.
- 11 „We read the work. Then we read the biography. Then we read the work again and we see more.” — Batchelor, John: *Conrad's Truancy*. In *The Art of Literary Biography*. Edited by — —, Oxford, Clarendon Press 1995, 115.
- 12 Szerb Antal: *Az író és életrajza*. In — —: *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák. III. kötet: Egyes tárgyú írások*. Szerk. Papp Csaba, Budapest, Magvető 2002, 132.
- 13 „It became clear that the Author was alive, not dead” — Hamilton, Nigel: *Biography. A Brief History*. Cambridge—London, Harvard University Press 2007, 212.
- 14 Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Budapest, Akadémiai 1979, 80. [http://mek.oszk.hu/05500/05520/05520.pdf]
- 15 Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Szerk. Réz Pál, Budapest, Osiris 1998, 180–181. [Közismert anekdota, hogy Kosztolányi ezért mulasztotta el a Rilkével való találkozást is.]
- 16 I. m. 182.
- 17 Bővebben: Arany Zsuzsanna: „Pardon, Kosztolányi!” Dokumentumok és kérdések egy rovat körül. *Kalligram*, 2009/11, 57–64.
- 18 Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. A felvételeket készítette: Vargha Balázs. PIM Hangtára, K03008.
- 19 Hogy miért vette el Harnos Ilonát feleségül, arról Radákovich Máriaának tett bevallása szerint *Az esernyő* című novellája szól.
- 20 Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. A felvételeket készítette: Vargha Balázs. PIM Hangtára, K03008.
- 21 Tudjuk, Mária nem volt vele a kórházban, de ehhez a visszaemlékezések alapján a feleségnek is köze volt. Ám nem háriható a felelőség egyértelműen Harnos Ilonára, mert egyhelyütt Radákovich Mária azt is megvallja, addigra ő már elhagyta Kosztolányit, a kínos helyzetek miatt. (Neki is volt házastársa és gyereke.) Ennek ellentmond az, hogy Kosztolányi még a kórházból is küldetett neki vörös rózsacsokrot a névnapjára.
- 22 „most elmondom, mint veszem el”. *Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*. Szerk. Arany Zsuzsanna, Pozsony, Kalligram 2010, 128. ■ ■ ■

